

УДК 340.12

Олена Мисак,*старший викладач кафедри правознавства
Вінницького соціально-економічного інституту
університету «Україна»*

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Досліджено зміст поняття «юридична відповідальність», особлива увага присвячена сучасним науковим поглядам на юридичну відповідальність як цілісне явище з різними формами прояву (позитивна (перспективна) юридична відповідальність, негативна (ретроспективна) юридична відповідальність). Проаналізована правова природа юридичної відповідальності у контексті нових концептуальних підходів до розуміння юридичної відповідальності в сучасному глобалізованому світі.

Ключові слова: юридична відповідальність, соціальна відповідальність, позитивна (перспективна) юридична відповідальність, негативна (ретроспективна) юридична відповідальність, правовідносини, правопорушення.

Постановка проблеми. Становлення та розвиток державності, глибокі перетворення в багатьох сферах життя суспільства, міжнародних відносинах потребують аналізу та переосмислення сутності, змісту, розуміння багатьох правових явищ, які ще нещодавно вважались непорушними. Безумовний пріоритет природних прав людини і громадянина передбачає послідовне утвердження ідеалів гуманізму, справедливості, формування високого рівня відповідальності та створення належного захисту зазначених прав і свобод. Однією з найбільш вагомих гарантій дотримання прав та свобод людини і громадянина є юридична відповідальність. Це фундаментальне явище юридичної науки відображає вплив права на суспільство та суспільні відносини.

Сучасні глобалізаційні процеси, визначення нашою державою власного геополітичного курсу, військова агресія проти України висуває на перший план необхідність забезпечення безпеки людини, громадянина та всього міжнародного співтовариства шляхом притягнення правопорушника до юридичної відповідальності. Саме за допомогою цієї правової категорії може гарантуватись соціальна стабільність, забезпечуватись охорона суспільства від правопорушень, розвиток та зміцнення демократії.

Проблематика юридичної відповідальності є актуальною, традиційно перебуваючи в числі найбільш дискусійних проблем теорії держави і права. Необхідність дослідження юридичної відповідальності зумовлена впливом цієї фундаментальної категорії права на

дотримання законності, правопорядку та потребою вдосконалення механізму її дії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Зауважимо, що в сучасній юридичній науці не спостерігається єдиних поглядів щодо термінологічної чіткості та розуміння юридичної відповідальності. Прямо чи опосередковано різні аспекти юридичної відповідальності у різні часи, під різними кутами зору досліджувались у працях вітчизняних і зарубіжних фахівців, серед яких С. С. Алексеев, С. М. Брагусь, В. А. Василенко, Н. В. Витрук, Д. А. Ліпінський, М. І. Матузов, О. Г. Мурашин, О. Ф. Скакун, О. А. Сунцова, Р. Л. Хачатуров та інші. Безумовно, названі автори внесли чимало нового в теорію і практику юридичної відповідальності та створили значне наукове підґрунтя для подальших наукових досліджень.

Метою статті є з'ясування змісту, сутності та правової природи юридичної відповідальності, а також шляхів її розвитку крізь призму нових концептуальних підходів до розуміння юридичної відповідальності як до цілісного явища з різними формами прояву.

Виклад основного матеріалу. Починаючи із середини минулого століття кількість визначень, різних наукових поглядів на сутність юридичної відповідальності зростає у геометричній прогресії, що можна порівняти лише із ще більш спірною проблемою – поняттям права. Проблематику юридичної відповідальності доцільно розглядати у контексті динаміки розвитку суспільства, у

процесі культурної, економічної, політичної діяльності. Поглиблення взаємозв'язку людей, народів, держав є закономірним процесом, цей взаємозв'язок має бути, перш за все, взаємовигідним, справедливим, враховувати інтереси всіх суб'єктів правовідносин. Зазначені процеси призвели до активізації досліджень юридичної відповідальності, зокрема з'ясування її термінологічного апарату, оскільки надати науково-обґрунтоване визначення означає розкрити суть предмету [1, с. 537]. Важливість дослідження юридичної відповідальності пояснюється тим, що вона сприяє єдності та організації системи права, свідчить про належний рівень його розвитку та є гарантією дотримання прав і свобод людини і громадянина.

Без перебільшення слушною є думка, що вся юридична наука присвячена вивченню різних аспектів природи відповідальності та специфічних форм її правового забезпечення [2, с. 20]. Дослідники юридичної відповідальності, серед яких Н. В. Вітрук [3, с. 186-204], І. І. Лукашук [4, с. 10-22], підкреслюють, що немає жодного правового питання, яке водночас було б настільки досліджене, заплутане та актуальне, як поняття юридичної відповідальності. Характеризуючи стан дослідження відповідальності, професор Л. С. Явич зауважував, що науці так і не вдалось створити важливу для юридичної практики загальну теорію юридичної відповідальності [5, с. 40]. Тож як правова категорія юридична відповідальність характеризується багатоаспектністю. Зміст юридичної відповідальності як правового феномену перебуває у певній динаміці, що пояснюється, зокрема, зростанням значення людини, особи, громадянина в суспільному житті, адже певною мірою розширились межі свободи. Саме за таких умов посилюється значення самоконтролю, можливості оцінювати свої дії, усвідомлювати міру відповідальності.

Термін «відповідальність» можна розглядати у різних аспектах, не тільки як категорію права, а й як категорію філософії, етики, соціології, психології, політології. Цей термін був запозичений юристами у XVII – XVIII сторіччя з англійської політико-філософської літератури [6, с. 459]. При цьому варто враховувати, що відповідальність є складним загально-соціальним явищем. Більше того, професор І. І. Лукашук доречно звертає увагу на визначення відповідальності [4, с. 11], яке зазначено у філософському словнику М. М. Розенталя, «Відповідальність – категорія етики і права, яка відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особи до суспільства (людства в цілому), що характеризується дотриманням норм

права і норм моралі» [7, с. 617]. На наш погляд, під відповідальністю варто розуміти реакцію суспільства на поведінку соціальних суб'єктів.

В українській мові «відповідальність» означає «покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну роботу, дії, вчинки, слова» [8, с. 136]. Словник російської мови тлумачить відповідальність як «необхідність, обов'язок відповідати за свої дії, вчинки, бути відповідальним за них. Відповідальною називають людину з розвинутим почуттям обов'язку, що рівно ставиться до своїх обов'язків» [9, с. 377]. В англійській мові відповідальність тлумачиться так: «бути відповідальним, зробити щось без чужої підказки або наказу, те, за що відповідає особа» [10, с. 217]. У французькій цей термін означає «необхідність виконати обов'язок, договір, спокутувати провину» [11, с. 910].

Аналізуючи юридичну відповідальність, неможливо відмежуватись від поняття соціальної відповідальності як родового поняття, адже юридична відповідальність – один із її видів. Серед науковців немає заперечень щодо класифікації юридичної відповідальності як виду соціальної відповідальності [12, с. 430], тобто існує зв'язок загального і спеціального. Тож сутність юридичної відповідальності можливо розкрити, саме досліджуючи її як різновид соціальної відповідальності. Погоджуючись з ученими, які вважають, що юридична відповідальність є видом соціальної відповідальності, зауважимо, що юридична відповідальність характеризується власними ознаками, не втрачаючи при цьому основних ознак соціальної відповідальності.

Натомість ознаки, виявлені у певного роду явищ, загалом притаманні і специфічним явищам того ж класу. Таким чином, якщо у науці визначають добровільну та примусову форми відповідальності у загальносоціальному значенні, то ці форми згідно з правилами логіки притаманні й іншим видам відповідальності [13, с. 20]. Як вже зазначалось, у сучасній юридичній науці не спостерігається єдності поглядів щодо термінологічної чіткості та розуміння юридичної відповідальності, оскільки певні науковці [14, с. 250-251] досліджують юридичну відповідальність виключно як наслідок правопорушення (примусову, ретроспективну, негативну), а інші – як відповідальність за дії, що будуть вчинені у майбутньому, – добровільну відповідальність, називаючи її позитивною, перспективною чи статусною [13, с. 19-26].

Зауважимо, що велика кількість правознавців пов'язують юридичну відповідальність виключно зі скоєнням правопорушен-

ня (негативна юридична відповідальність) [14, с. 251], інші зазначають, що юридична відповідальність орієнтована не лише на минулу, але й на сьогоднішню та майбутню поведінку суб'єкта правовідносин (позитивна юридична відповідальність) [15, с. 191-216]. На думку І. С. Самоценка та М. Х. Фарукшина, ні наукові погляди, ні тим більше інтереси практики не дають підстави для перегляду юридичної відповідальності не в контексті наслідку правопорушення. Ретроспективна юридична відповідальність зводиться до того, що це виключно обов'язок особи зазнати заходів державного впливу (примусу), санкцій за вчинене правопорушення [16, с. 43]. Інші дослідники зазначеної проблематики, не погоджуючись із такими поглядами, зауважують, що юристи захопились найбільш ретроспективною з відповідальностей – кримінальною відповідальністю за злочин. І саме цей аспект юридичної відповідальності активно досліджується та розглядається лише тому, що недостатньо розроблена проблема юридичної відповідальності в її позитивному аспекті [17, с. 68].

Вважаємо, що юридичну відповідальність не потрібно сприймати лише як наслідок правопорушення, що тягне за собою покарання. Якщо у суспільстві зростатиме відповідальна правомірна поведінка учасників правовідносин, то зменшуватиметься потреба у застосуванні державного примусу за скоєні правопорушення, що, безперечно, буде позитивно впливати на всі аспекти розвитку держави та суспільства.

У цьому контексті зауважимо, що ідея позитивної юридичної відповідальності вперше у юридичній літературі була окреслена В. Г. Смірновим як «усвідомлення суб'єктом права своїх обов'язків перед державою» [18, с. 79-80]. Тож починаючи із 60-х років ХХ століття юридична відповідальність розглядається не тільки у ретроспективному, але й у позитивному (перспективному) сенсі. Відповідальність у позитивному аспекті почала розглядатись як відповідний самоконтроль у контексті права. Розвиток громадянського суспільства передбачає не тільки і не стільки дотримання заборон, але й активне застосування та дотримання суб'єктивних прав, активну громадську позицію.

Розглядаючи концепцію позитивної юридичної відповідальності як обов'язку, перш за все окреслимо, що її недоліком є отождення змісту відповідальності з пасивним дотриманням заборон або ж лише з реалізацією позитивних обов'язків. Відповідальність у вигляді обов'язку стає лише гіпотетичною. Юридичні обов'язки визначають, встановлюють вид і міру поведінки суб'єктів правовід-

носин. В обов'язках формулюється мінімум, а не максимум юридичної відповідальності, що реалізується у правомірній поведінці суб'єктів суспільних відносин. Тому М. І. Матузов називає позитивну юридичну відповідальність статусною [15, с. 214], правовий статус має реалізовуватись у правовідносинах, суспільному житті. Відповідальність – це елемент правового статусу суб'єкта, що закріпленій у правових нормах. Такий підхід до проблематики позитивної юридичної відповідальності підкреслює її правову природу та наповнює її юридичним змістом.

На наш погляд, ознаки позитивної юридичної відповідальності – це правомірна поведінка, обов'язок дотримуватись заборон, виконувати позитивні обов'язки, а також надані й гарантовані державою дозволи щодо реалізації суб'єктивних прав особи, застосування державою заходів заохочення, схвалення (нагородження медаллю громадянина за врятування життя людини, активну волонтерську дальність діяльність, податкові канікули, надання пільг в оподаткуванні підприємств, які реалізують заходи щодо раціонального використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища, тощо). Нині накопичено значні наукові висновки, що доводять реальність та юридичний характер позитивної юридичної відповідальності, у багатьох дослідженнях проведено розмежування позитивної юридичної відповідальності та інших юридичних понять та категорій, зокрема правомірної поведінки, юридичного обов'язку, заходів державного заохочення.

Однак наївно було б стверджувати, що всі суб'єкти правовідносин будуть дотримуватись норм права виходячи з поваги до закону, тому традиційний підхід до цього поняття певною мірою зберігає свої позиції. Це зумовлено й тим, що число правопорушень не зменшується як з точки зору національного законодавства, так і у зв'язку з порушеннями міжнародного права.

Використання такої різної термінології (добровільна, перспективна, негативна, ретроспективна юридична відповідальність) може наштовхнути на думку щодо існування двох окремих, самостійних видів юридичної відповідальності. Натомість юридична відповідальність є такою ж цілісною, як і будь-який інший різновид соціальної відповідальності. Різняться лише форми її реалізації. Юридична відповідальність реалізується у позитивному, перспективному значенні через юридичні обов'язки суб'єкта права, який у майбутньому добровільно, свідомо та відповідно до припису правових норм їх виконує. Якщо ж цього не станеться, тобто якщо суб'єкт скоїть пра-

вопорушення, виникне необхідність у застосуванні державного примусу для належного виконання цих суб'єктивних обов'язків. Тобто правопорушення буде підставою лише для реалізації ретроспективної, негативної форми юридичної відповідальності, а не для юридичної відповідальності в цілому. Н. В. Вітрук загалом зауважує, що визначення відповідальності суб'єктів права через їхню правомірну поведінку і категорію позитивної (перспективної) юридичної відповідальності збагачує зміст цього поняття, але не відкидає існування її негативного (ретроспективного) аспекту [3, с. 186-204].

Висновки

Розвиток громадянського суспільства передбачає не тільки і не стільки дотримання заборон, але й активне застосування та дотримання суб'єктивних прав, активну громадську позицію, самоконтроль. Отже, юридичну відповідальність необхідно розглядати як правовідношення між суб'єктами права і системою соціального контролю (в особі її органів) у зв'язку зі здійсненням суб'єктом правової поведінки – правомірної чи неправомірної. Очевидний логічний зв'язок між перспективною і ретроспективною відповідальністю, що сприяє збільшенню числа прихильників сприйняття юридичної відповідальності у єдності негативного та позитивного підходу, за якого ці два аспекти тісно пов'язані між собою. Чим вищий рівень відповідальності у позитивному сенсі, тим краще дотримання правові норми і тим рідше застосовується негативна юридична відповідальність. Єдність цілей визначає взаємодію негативних та позитивних значень юридичної відповідальності. На нашу думку, цей підхід є найбільш привабливим, оскільки дає змогу більш повно з'ясувати сутність та зміст юридичної відповідальності.

Исследовано содержание понятия «юридическая ответственность», особое внимание уделено современным научным взглядам на юридическую ответственность как целостное явление с различными формами проявления (положительная (перспективная) юридическая ответственность, отрицательная (ретроспективная) юридическая ответственность). Осуществлен анализ правового регулирования юридической ответственности в контексте новых концептуальных подходов к пониманию юридической ответственности в современном глобализированном мире.

Ключевые слова: юридическая ответственность, социальная ответственность, положительная (перспективная) юридическая ответственность, отрицательная (ретроспективная) юридическая ответственность, правоотношение, правонарушение.

The content of the concept of «legal responsibility» is studied, the special attention is devoted to modern scientific views on the legal responsibility as a holistic phenomenon with different forms of manifestation (positive (perspective) legal liability, negative (retrospective) legal liability). The legal regulation of the legal liability in the context of new conceptual approaches to understanding the legal responsibility in today's globalized world is analyzed.

Key words: legal responsibility, social responsibility, positive (perspective) legal liability, negative (retrospective) legal liability, legal relationships, crimes.

Список використаних джерел:

1. Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву / О. С. Иоффе. – Москва: Статут, 2000. – 777 с.
2. Ответственность в управлении / И. А. Бачило, П. Г. Щекочихин, С. В. Катричи и др.; отв. ред. А. Е. Лунев, Б. М. Лазарев. – Москва: Наука, 1985. – 303 с.
3. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности / Н. В. Витрук. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Норма, 2009. – 259 с.
4. Лукашук И. И. Право международной ответственности / И. И. Лукашук. – Москва: Волтерс Клувер, 2004. – 432 с.
5. Явич Л. С. Научно-техническая революция и юридическая наука / Л. С. Явич // Правоведение. 1973. – № 5. – С. 35–42.
6. Міжнародне право: основні галузі / В. Г. Буткевич, В. В. Мицик, О. В. Задорожній. – К.: Либідь, 2004. – 815 с.
7. Философский словарь / ред. М. М. Розенталь. – 5-е издание. – Москва: Мысль, 1975. – 617 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укладач і головний редактор В. Т. Бусел. – К.: Перун, 2001. – 1440 с.
9. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 57000 слов / С. И. Ожегов; под ред. Н. Ю. Шведовой. – М.: Русский язык, 1987. – 750 с.
10. Oxford Advanced learner's dictionary of current English. – Oxford, 1982. – Т.11. – 217 p.
11. Petit Larousse. Dictionnaire encyclopédique pour tous / Petit Larousse. – Paris, 1965. – 1795 p.
12. Скакун О. Ф. Теорія держави і права / О. Ф. Скакун. – Харків: Консум, 2006 – 477с.
13. Липинский Д. А. Позитивная юридическая ответственность и поощрительные санкции: проблемы взаимосвязи / Д. А. Липинский // Право и политика. – 2008. – № 1. – С. 19–26.
14. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права / О. Э. Лейст – Москва: Зерцало-М, 2002. – 288 с.
15. Матузов Н. И. Правовая система и личность / Н. И. Матузов. – Саратов: Издательство Саратовского института, 1987. – 294 с.
16. Ответственность по советскому праву / И. С. Самощенко, М. Х. Фарукшин – Москва: Юрид. лит., 1971. – 240 с.
17. Косолапов Р. И. Свобода и ответственность / Р. И. Косолапов, В. С. Марков. – Москва: Политиздат, 1969. – 95 с.
18. Смирнов В. Г. Уголовная ответственность и наказание / В. Г. Смирнов // Правоведение. – 1963. – № 4. – С. 78–89.